Handreiking schoolexamens

SLO • nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling

Sport, Dienstverlening en Veiligheid vmbo

slo

Handreiking schoolexamens Sport, Dienstverlening en Veiligheid vmbo

Herziening examenprogramma's vmbo

December 2008

slo

nationaal
expertisecentrum
leerplan-
ontwikkeling

Verantwoording

© 2008 Stichting leerplanontwikkeling (SLO), Enschede

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

Auteur: Jan van Rooijen
Eindredactie: John Hendriks
Vormgeving: Axis Mediaontwerpers, Enschede

In opdracht: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

Informatie
SLO
Afdeling vmbo-mbo
Postbus 2041, 7500 CA Enschede
Telefoon (053) 4840 663
Internet: www.slo.nl/vmbo

AN. 5.4562.159

Inhoud

1. Status van de handreiking 5

2. Het uiteindelijke examenprogramma 7

3. Mogelijke invulling van het schoolexamen 9
3.1 Schering en inslag 9
3.2 De uitwerking van de contexten van de exameneenheden 10

4. Anders toetsen 15

5. Loopbaanoriëntatie en -begeleiding 17
5.1 Informatiegerichte leeromgeving 17
5.2 Loopbaangerichte leeromgeving 18
5.3 Leerlingen en ervaren beroepsbeoefenaars. 18

6. Mogelijke vakkenintegratie 21
6.1 Inleiding 21
6.2 Dezelfde taal spreken 21

Bijlage 1 Examenprogramma Sport, Dienstverlening en Veiligheid 25

1. Status van de handreiking

Na een periode van experimenteren en ontwikkelen is het examenprogramma Sport, Dienstverlening en Veiligheid (SDV) vastgesteld in augustus 2008.
Evenals de andere examenprogramma's voor het vmbo zijn de eindtermen voor SDV ook globaal geformuleerd. De exameneenheden voor alle vakken en beroepsgerichte programma's bestaan in de meeste gevallen nog maar uit één eindterm, waarin de inhoud van de betreffende exameneenheid is samengevat. Dit heeft geresulteerd in eindtermen die op een algemeen en op een hoog abstractieniveau zijn geformuleerd. Omdat de herziening van de examenprogramma’s slechts betrekking heeft op een globalere omschrijving van de exameneisen, wordt het globaal omschreven examenprogramma al van toepassing vanaf het examenjaar 2009.
Het examenprogramma is te downloaden van de website Het Examenblad: www.examenblad.nl

Van het examenprogramma wordt één derde deel centraal getoetst. Voor de exameneenheden die centraal getoetst worden is voor elk vak of beroepsoriënterend programma een syllabus opgesteld onder verantwoordelijkheid van de Cevo. De syllabus beschrijft van elke exameneenheid welke concretere inhouden tot de eindterm gerekend worden. Deze inhouden zijn voorschrijvend van aard voor de makers van de opgaven voor het centraal examen. De omschrijvingen in de syllabus worden met ingang van het examenjaar 2009 centraal geëxamineerd.
De inhouden in de syllabus bieden docenten ook handvatten bij het maken van keuzes voor de vormgeving van hun onderwijs.

Voor de exameneenheden die met een schoolexamen afgesloten worden (tweederde deel van het examenprogramma) zijn alleen de globaal geformuleerde eindtermen vastgesteld. De scholen hebben daardoor ruimte voor het maken van eigen inhoudelijke keuzes voor de concretisering van die eindtermen, maar zijn niet verplicht van die geboden ruimte gebruik te maken. Voor scholen die de geboden ruimte wel willen benutten heeft SLO, is de voorliggende handreiking gemaakt die niet voorschrijvend, maar bedoeld is om docenten ideeën aan te reiken. De handreiking is te downloaden van de website van de SLO:
http://www.slo.nl/voortgezet/vmbo/themas/vmbohandreiking/

Hetty Mulder
Waarnemend programmamanager vmbo / mbo

SLO, Enschede, november 2008

2. Het uiteindelijke examenprogramma

Het examenprogramma Sport, Dienstverlening en Veiligheid wordt, net als ieder ander examenprogramma, beschreven in drie documenten:

1. Een in de wet verankerd examenprogramma beschreven in globaal geformuleerde eindtermen. De globaal geformuleerde eindtermen zijn terug te vinden in bijlage 1. Ter illustratie staat hieronder een voorbeeld.

Voorbeeld van een globaal geformuleerde eindtermen uit het examenprogramma Sport, Dienstverlening en Veiligheid

		BB	KB
SDV/6	**Dienstverlening en Sport**		
31.	De kandidaat kan een draaiboek maken voor een sportief/recreatief evenement	X	X
32.	De kandidaat kan bewegingsactiviteiten aanbieden	X	X
33.	De kandidaat kan bewegingsactiviteiten organiseren		X
34.	De kandidaat kan bewegingsactiviteiten begeleiden	X	X
35.	De kandidaat kan bezoekers ontvangen en begeleiden	X	X
36.	De kandidaat kan activiteiten organiseren om de recreatieve aspecten van een regio/omgeving onder de aandacht van het publiek te brengen	X	X
37.	De kandidaat kan een informatiepakket samenstellen over recreatieve aspecten van een regio/omgeving	X	X
38.	De kandidaat kan omgaan met de invloed van levensstijl, commercie/facilitair en samenleving	X	X
39.	De kandidaat kan de relatie leggen tussen sport en gezondheid	X	X

2. Een syllabus voor het centraal examen waarin de eindtermen in detail worden beschreven. De inhoud is vrijwel gelijk aan de inhoud van het oude examenprogramma. De syllabus valt onder de verantwoording van de Cevo.

3. Een handreiking voor het schoolexamen waarin mogelijkheden worden beschreven die de school heeft voor de invulling. Deze handreiking ligt hier voor u en valt onder de verantwoording van de SLO.

Het eindexamenprogramma en de syllabus zijn voorschrijvend van karakter. Op basis hiervan worden de centrale examens gemaakt. De handreiking is niet voorschrijvend. Deze is te zien als een 'servicedocument' voor scholen om de mogelijkheden voor het schoolexamen die zijn ontstaan bij de herziening van de examenprogramma toe te lichten.

De verdeling van de examenstof over centraal examen en schoolexamen voor het programma Sport, Dienstverlening en Veiligheid ziet er als volgt uit:

Exameneenheden		CE		Moet op SE	Mag op SE
		BB	KB		
SDV/1	Oriëntatie op de wereld van sport, dienstverlening en veiligheid			BB,KB	
SDV/2	Professionele vaardigheden	X	X	BB,KB	
SDV/3	Grondhouding en kernvaardigheden SDV			BB,KB	
SDV/4	Methodische vaardigheden	X	X		BB,KB
SDV/5	ICT-vaardigheden	X	X		BB,KB
SDV/6	Dienstverlening en Sport			BB,KB	
SDV/7	Dienstverlening en Veiligheid	X	X		BB,KB

B = Basisberoepsgerichte leerweg
K = Kaderberoepsgerichte leerweg
G = Gemengde leerweg

CE = Centraal examen
SE = Schoolexamen

Het examen bestaat uit een schoolexamen en een centraal examen en de richtlijn is dat het schoolexamen betrekking heeft op 2/3 deel van het examenprogramma en het centraal examen op 1/3 deel. Alle exameneenheden van het centraal examen voor een bepaalde leerweg mogen ook in het schoolexamen getoetst worden. Dat hoeft niet op dezelfde wijze te gebeuren als op het centraal examen. Dezelfde exameneenheid kan dus op het schoolexamen op een andere, op een meer bij de school passende wijze, worden uitgewerkt.
De weging voor het eindcijfer blijft onveranderd. Het BB eindcijfer is de som van 1/3 CE-cijfer en 2/3 SE-cijfer en het KB en GL eindcijfer is de som van 1/2 CE-cijfer en 1/2 SE-cijfer.

Het programma voor het schoolexamen Sport, Dienstverlening en Veiligheid
Voor de exameneenheden die zijn opgenomen in het schoolexamen gelden de eisen zoals die geformuleerd zijn in de globaal geformuleerde eindtermen en niet op het niveau van de syllabus. Aan de school wordt de vrijheid gegeven om zelf de accenten te leggen. Daarmee kan meer nadruk gelegd worden op `bijvoorbeeld een specifiek regionaal aanbod, op doorlopende leerwegen, op specifieke wensen en talenten van de leerling. Belangrijk bij het leggen van accenten is te letten op de doorstroom naar de verschillende kwalificatieniveaus van het MBO. De basisberoepsgerichte leerweg stroomt door naar niveau 2 en de kaderberoepsgerichte leerweg en gemengde leerweg naar de niveaus 3 of 4.

Bij het examenprogramma laten de exameneenheden SDV/1 en SDV/2 een uitwerking van de vaardigheden van de preambule zien. Vanuit het mbo wordt veel waarde gehecht aan de vaardigheden zoals die in de exameneenheden SDV/1 en SDV/2 zijn beschreven. Natuurlijk moeten deze exameneenheden zoveel mogelijk worden vervlochten met de lessen, lesmethoden en praktijkopgaven.

3. Mogelijke invulling van het schoolexamen

Het schoolexamen voor een bepaalde leerweg heeft voor de beroepsgerichte vakken in ieder geval betrekking op exameneenheid 2 (Professionele vaardigheden).
Daarnaast heeft het schoolexamen betrekking op:
- Ten minste die exameneenheden die deel uitmaken van het examenprogramma van deze leerweg voor zover zij geen deel uitmaken van het centraal examen voor die leerweg
- Indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: een of meer exameneenheden waarop het centraal examen betrekking heeft
- Indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen die relevant zijn voor het betreffende vak of examenprogramma, die per kandidaat kunnen verschillen

3.1 Schering en inslag

Vanaf 1 augustus 2009 gelden voor het schoolexamen de eisen zoals deze geformuleerd zijn in de globaal geformuleerde eindtermen. Doordat de eindtermen niet gedetailleerd zijn uitgewerkt, biedt dat ruimte om:
- de schoolexamens te laten inspelen op ontwikkelingen in het mbo;
- het programma meer af te stemmen op regionale ontwikkelingen;
- de examens flexibel in te richten qua vorm en tijd door de examenperiode over een langere periode in te stellen waardoor het bijvoorbeeld mogelijk is in het voorlaatste jaar examens af te nemen[1].

In het schoolexamen kan Sport, Dienstverlening en Veiligheid eigen keuzes maken, bijvoorbeeld door:
- avo-vakken meer te integreren in het beroepsoriënterende programma
- geïntegreerd te toetsen
- een andere onderwijskundige vormgeving

Om te komen tot doorlopende leer- of ontwikkellijnen, kan de nieuwe inrichting van het schoolexamen ook bijdragen aan een betere afstemming met:
- het regionale vervolgonderwijs: onderwijs dat beter aansluit op de opleidingen van het ROC
- het regionale bedrijfsleven: onderwijs dat beter aansluit op de regionale arbeidsmarkt. Zo kan een school in een stad met veel grote winkelcentra zich meer richten op ‘Dienstverlening en Beveiliging’ en een school in de regio met veel recreatiemogelijkheden zich meer richten op ‘Dienstverlening en Sport’. Op deze manier is de functie van bijvoorbeeld het portfolio ook veel beter toe te passen: het vervolgonderwijs 'herkent' het 'bewijsmateriaal' van de leerling veel beter.

Hoewel er steeds gesproken wordt van een schoolexamen is het niet noodzakelijk om één examentoets af te nemen. Het schoolexamen kan ook bestaan uit een verzameling cijfers van afsluitende beoordelingen (summatieve toetsing, zie hoofdstuk 4).

De schoolexamens kunnen flexibeler worden ingericht op het gebied van vorm, inhoud en moment van beoordelen. De globaal geformuleerde eindtermen uit het examenprogramma maken het mogelijk de theorie (algemeen vormend en beroepsvoorbereidend) en de praktijk beter op elkaar af te stemmen. Ook kunnen de schoolexamens beter inspelen op nieuwe vormen van onderwijs. In het schoolexamen kan men binnen het programma Sport, Dienstverlening en Veiligheid eigen keuzes maken voor beoordelingsvormen, zoals:
- schriftelijke en mondelinge beoordelingen;
- praktische opdrachten (praktijkopdrachten, werkstukken);
- buitenschoolse opdrachten (stageopdracht, prestatieopdracht);
- groepsopdrachten (bedrijfssimulatie, project).

[1] *VMBO: het betere werk, Ministerie van Onderwijs., Cultuur en Wetenschappen, april 2005, VO/OK/05/12027, p. 5.*

Bij de opbouw van het examenprogramma Sport, Dienstverlening en Veiligheid is men niet alleen uitgegaan van het WAT (een repertoire van kennis, vaardigheden en houdingsaspecten), maar ook van het WAAR (de context van de keuze-eenheden). Over het HOE doet het examenprogramma geen uitspraken. Het staat de school vrij om zelf een onderwijsmodel te kiezen.

Het WAT en WAAR lopen als ‘schering en inslag’ door elkaar

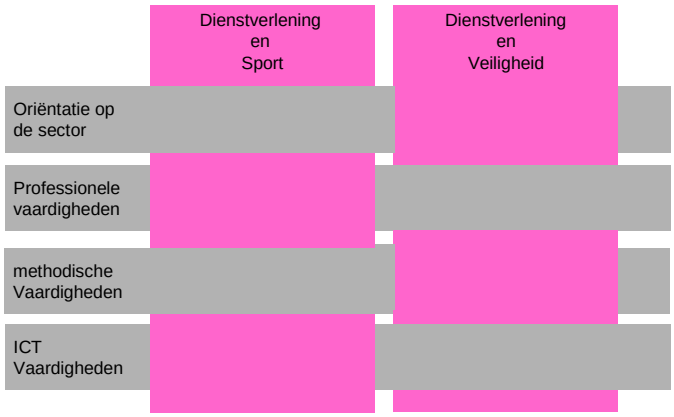

3.2 De uitwerking van de contexten van de exameneenheden

Voor het verkrijgen van een concreter beeld van de keuzeruimte die het Wat en het Waar bieden, zijn de exameneenheden nader uitgewerkt. Daarbij is gebruik gemaakt van de volgende opbouw:

- naam van de exameneenheid
- karakteristiek van de exameneenheid
- activiteiten die binnen de exameneenheid kunnen plaatsvinden
- een uitwerking van de activiteiten in handelingen
- voorbeelden van lessen die binnen de exameneenheid passen

De invulling van het HOE is de vrijheid van de school. De meeste scholen die een programma SDV hebben ingevoerd, kiezen voor een onderwijsmodel dat meer aansluit bij het mbo. Onderwijsvormen als Beroepstaak Gestuurd Leren (BGL), Probleemgestuurd Leren (PGO), Projectonderwijs, Competentiegericht Leren en Natuurlijk Leren passen goed bij dit nieuwe programma.

SDV 6 **verplicht SE**	**Dienstverlening en Sport**

Karakteristiek de exameneenheid
De leerling leert binnen dit domein bewegingsactiviteiten voor te bereiden, te begeleiden en uit te voeren. De activiteiten liggen in de sfeer van onderwijs, sportverenigingen, naschoolse activiteiten en de publieke sector. Van de leerling wordt een enthousiasmerende houding verwacht en de leerling zal een voorbeeldfunctie hebben op het gebied van sportiviteit en levensstijl.

Activiteiten	Handelingen	Lesvoorbeelden
Bewegingsactiviteiten begeleiden	– grondvormen van bewegen kennen – omgaan met verschillen in aanleg, geoefendheid, deskundigheid, motivatie, verwachtingen en persoonlijke eigenschappen – omgaan met winnen/verliezen of het verkennen van grenzen – tegemoetkomen aan verwachtingen (plezier) bij sport – omgaan met formele of informele spelregels – omgaan met veiligheid	– uitvoeren en begeleiden van grondvormen – officiële balsporten – atletiek – turnoefeningen – ritmische gymnastiek – zelfverdediging – lifetimesport – teamspelen
Bewegingsactiviteiten aanbieden	– middelen klaarzetten of verstrekken – uitleg geven – oefeningen voordoen	– organisatie sport en spelmiddag voor een buurthuis/basisschool – hindernisbaan uitzetten – culturele activiteiten
Bewegingsactiviteiten organiseren	Zorg dragen voor een activiteit op kleine schaal	– maken van een plan van aanpak – maken van een draaiboek – contacten met opdrachtgevers leggen en onderhouden – de activiteit uitvoeren – de activiteit evalueren
Houden van clinics voor: – leerlingen van het basisonderwijs – naschoolse sport (playground) – vo (andere afdelingen) – senioren – minder validen	Leerling weet de verschillende sportcursussen die worden aangeboden te vertalen naar de praktijk. – inspelen op de doelgroep – motiveren/enthousiasmeren – verantwoordelijkheid – les- en leidinggeven – assisteren	De sportcursussen – volleybal – voetbal – basketbal – handbal – rugby
Uitvoeren van activiteiten tijdens maatschappelijke stages	Meedraaien in een organisatie – begeleiden en uitvoeren	– Kanjers in de sport – Tutoruur: intervisie – Les- en leidinggeven – Cursus veiligheid

Vervolg **SDV 6**	**Dienstverlening en Sport**	
Assisteren bij externe activiteiten en/of evenementen	– voorbereiden, assisteren en uitvoeren – evaluatie en reflecties	Assisteren bij – sportdagen basisscholen – playground – verjaardagsfeestjes – zwembad – sinterklaas – wedstrijden en toernooien – survival
Ontvangen en begeleiden	– ontvangst van mensen – receptiewerkzaamheden	– baliefunctie – voorbereidingen open dag – uitvoeren toegang open dag – presentaties geven – les geven – leiding accepteren
Een informatiepakket samenstellen	– Informatie verzamelen en verwerken	– maken van flyer, folder in Word, Excel, Publisher……
Organiseren van recreatieve activiteiten gericht op de regio/omgeving	– doelgroepen	– het uitzetten van een eenvoudige tocht in de omgeving – kleinschalige oriëntatietochten – omgaan met kaart, kompas en gps
Uitvoeren van baliewerkzaamheden	– klanten telefonisch of mondeling te woord staan – adviezen geven – afspraken maken en vastleggen	– telefoon aannemen en beantwoorden – het doorgeven van telefonische opdrachten – agendabeheer – eenvoudige brieven schrijven in Word – eenvoudige facilitaire taken (kopiëren, verzorgen van koffie, thee, e.d.)
Activiteiten organiseren en uitvoeren in het kader van de invloeden van trends en levensstijl	– omgaan met de invloed van levensstijl, commercie en samenleving – een programma opstellen – een programma uitvoeren – voorlichting geven over sport en gezondheid	– maak een trainings/fitnessprogramma voor jongeren – eenvoudige bewegingsoefening voor ouderen (ouderengym) – voorlichtingsfolder: belang van bewegen

SDV 7 verplicht CE	Dienstverlening en Veiligheid

Karakteristiek de exameneenheid

De leerling leert binnen domein gebouwen en terreinen te verzorgen en te beheren. Ook leert hij onregelmatigheden te signaleren, te rapporteren en indien mogelijk adequaat te reageren.
Daarnaast leert de leerling een routing af te zetten. In geval van calamiteiten kan de leerling levensreddende handelingen uitvoeren. Van de leerling wordt een dienstverlenende, maar ook consequente houding bij het beveiligen van objecten verwacht.

Activiteiten	Handelingen	Lesvoorbeelden
Balie- en receptiewerk uitvoeren	– klanten telefonisch of mondeling te woord staan – adviezen geven – afspraken maken en vastleggen	– rollenspel – telefoon aannemen en beantwoorden – het doorgeven van telefonische opdrachten – agendabeheer – eenvoudige brieven schrijven in Word
Eenvoudige werkzaamheden verrichten binnen de facilitaire dienstverlening	– apparatuur onderhouden en bedienen – verzorgen van de leefomgeving – onderhoudswerkzaamheden uitvoeren – gasten ontvangen	– handleidingen lezen en gebruiken – opruimen, schoonmaken volgens gangbare regels – schoonmaakrooster opstellen – zorgen voor netheid in een gebouw – klusjes opknappen – rollenspel
Beheren en ververzorgen van gebouwen en terreinen	– assisteren bij een ontruimingsoefening – vluchtroutes herkennen en gebruiken	– organiseren, uitvoeren en evalueren van een oefening – vluchtroutes bepalen en aangeven – vluchtroutes voor een gebouw intekenen
Beheren en ververzorgen van materialen en middelen	– schoonmaken – controleren – onderhouden	– checklisten opstellen en gebruiken – materialen en middelen schoonmaken en onderhouden – veiligheids- en milieuregels toepassen
Een routing toepassen voor verkeer en voetgangers	– de juiste materialen en hulpmiddelen inzetten	– op plattegrond routing aangeven, met linten, borden, enz. – routing in werkelijkheid plaatsen – routing evalueren

Vervolg **SDV 7**	**Dienstverlening en Veiligheid**	
Signaleren en rapporteren van onregelmatigheden	– overtredingen (her)kennen – rapporteren – adequaat reageren	– opdrachten op het gebied van brand en criminaliteitspreventie – communicatieopdrachten – ontruimingen
Levensreddende handelingen uitvoeren	– herkennen van levensbedreigende situaties – controleren of een handeling uitgevoerd kan of mag worden – handeling uitvoeren	– EHBO-oefeningen

4. Anders toetsen

Tot nu toe was het gebruikelijk om opleiden en beoordelen na elkaar te laten plaatsvinden. Door de introductie van andere onderwijsmodellen is er een beweging ontstaan om opleiden, begeleiden en beoordelen in elkaar over te laten gaan. Redenen daarvoor zijn:

Het WAT
De veranderde output van het vmbo, het gaat niet langer meer om kennis en beroepsvaardigheden maar om:
- algemene vaardigheden (communiceren, samenwerken, plannen en organiseren);
- beroepsvormende vaardigheden;
- algemeen vormende vaardigheden (kennis);
- houdingsaspecten.

Het HOE
De veranderde manier van leren, begeleiden en beoordelen.

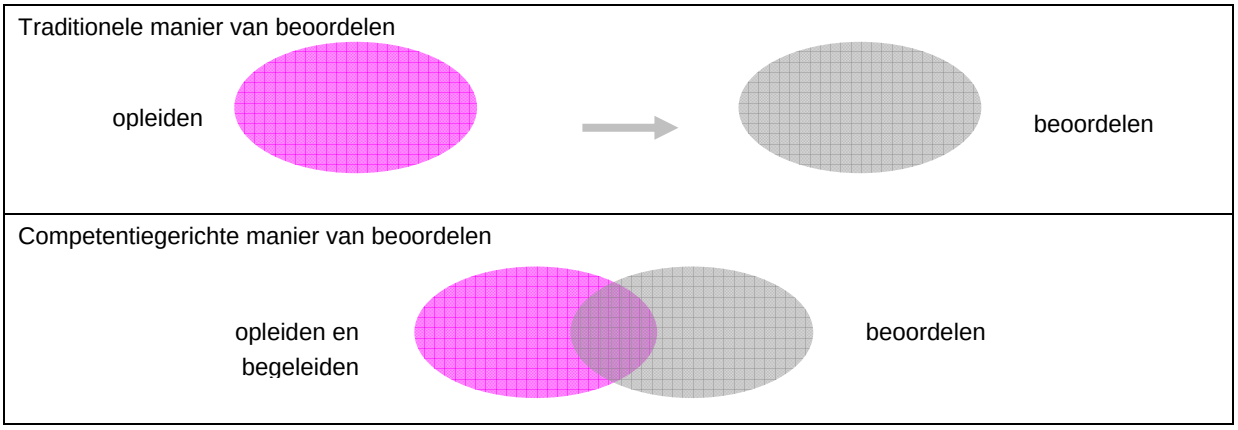

Toetsen van het leerproces kan met behulp van formatieve toetsen. De uitkomsten van deze toetsen worden gebruikt om leerlingen verder te helpen, te corrigeren en te sturen en deze toetsen richten zich veelal op de beoordeling van deelaspecten.
Summatieve toetsen gebruiken we om een eindbeoordeling of een cijfer te verkrijgen waarmee een beslissing genomen kan worden in het verloop van de opleiding. Bij een summatieve toets gaat het om een totaaloordeel. Voor het schoolexamen tellen alleen de beoordelingen op de summatieve toetsen mee.

Naast de afweging of de beoordeling gaat om 'bijsturen of afrekenen' is ook de vraag of de beoordeling een 'product of proces' betreft van belang. In het schema zijn enkele toetsvormen opgenomen.

	Proces	**Product**
Begeleiden (formatief)	– self- en peerassessment – coachingsgesprek – reflectieverslag – POP-gesprek	– self- en peerassessment – voortgangstoets – persoonlijkheidstoets – leerstijlentoets
Beoordelen (summatief)	– beoordelingsgesprek consequenties voor · leerweg · leerroute · opleiding	– kennistoets – simulatie – meesterproef – presentatie

5. Loopbaanoriëntatie en -begeleiding

In het examenprogramma heeft de eerste exameneenheid SDV/1 "Oriëntatie op de wereld van sport, dienstverlening en veiligheid" betrekking op Loopbaanoriëntatie en -begeleiding (LOB). Daarbij gaat het erom dat de leerling zich een beeld kan vormen van de belangrijkste aspecten voor zijn toekomstige loopbaan en beroep.

SDV/1	**Oriëntatie op de wereld van sport, dienstverlening en veiligheid**
1.	De kandidaat heeft inzicht in: – het werkterrein van sport, dienstverlening en veiligheid – nieuwe ontwikkelingen op het gebied van SDV – eigen mogelijkheden van opleiding en werken in de SDV sector

Leerlingen bepalen hun studie- en beroepskeuze vooral door ervaringen die zij hebben opgedaan. Zij hebben een referentiekader nodig om te weten waarvoor zij kiezen. Het is dan ook belangrijk dat 'loopbaanoriëntatie en -begeleiding' de leerlingen laat kennismaken met de 'echte' beroepspraktijk. Dat stelt hen in de gelegenheid concrete ervaringen op te doen. Belangrijk daarbij is dat de leerlingen te maken krijgen met typerende situaties. Dit kan door middel van een stage maar ook door een bedrijfsbezoek of een gastles.

Het verblijf in de beroepspraktijk zal in belangrijke mate bestaan uit het meelopen met een beroepsbeoefenaar. Daarbij gaat het niet alleen om de vakmatige vaardigheden maar ook om de menselijke kant van beroepsgroep. De leerling ontdekt wat de leuke en minder leuke kanten van het beroep zijn. Leerlingen maken kennis met beroepsdilemma's die in de dagelijkse praktijk spelen. Bijzonder leerzaam, vooral ook als deze bespreekbaar worden gemaakt met de beroepsbeoefenaar. Ook zijn deze beroepsdilemma's erg geschikt om later in de schoolsituatie te bespreken met de hele klas: "Hoe zou jezelf gereageerd hebben op dit dilemma en hoe ging de beroepsbeoefenaar er mee om?
Leerlingen krijgen zo een duidelijker zicht op het toekomstige beroep.
De gesprekken over de beroepsdilemma's kunnen de leerlingen met behulp van drie vragen structuur geven:

- Welke beroepsdilemma's komt de beroepsbeoefenaar in de uitoefening van zijn beroep zoal tegen? Welke keuzes moeten tijdens het werk gemaakt worden?
- Vervolgens stellen de leerlingen zichzelf de vraag: Welke keuzes zou ik bij deze dilemma's gemaakt hebben?
- Uiteindelijk worden de gemaakte keuzes bespreekbaar gemaakt met de beroepsbeoefenaar of in een klassengesprek.

Deze antwoorden op de vragen geven de leerlingen inzicht in de eigen mogelijkheden en wensen.

Het is goed leerlingen ervaringen op te laten doen in verschillende beroepssituaties, zodat hun horizon wordt verbreed en zij uiteindelijk een meer gefundeerde keuze kunnen maken.

5.1 Informatiegerichte leeromgeving

De meest voorkomende onderwijsvormen voor 'loopbaanoriëntatie en -begeleiding' zijn klassikaal, aanbodgericht en binnenschools en de lessen zijn gericht op informatieoverdracht. Daarbij wordt in veel gevallen gebruik gemaakt van een loopbaanmethode, beroepskeuzetests en individuele gesprekken. Het effect van al deze inspanningen is zeer beperkt.

Leerlingen laten zich bij hun beroepskeuze vooral leiden door hun ervaringen. In eerste instantie maken zij daarvoor gebruik van eigen ervaringen en - als die er niet of in onvoldoende mate zijn - van de ervaringen van vooral de ouders[2].
De keuzes van leerlingen zijn veel meer ingegeven door situatiegebonden ervaringen en zijn veelal situatiegestuurd. Leerlingen willen begrijpen waarvoor zij kiezen. Voor een goed begrip hebben zij praktische ervaringen nodig die duidelijkheid bieden over de consequenties van hun beroepskeuze. Om dat mogelijk te maken hebben leerlingen behoefte aan een loopbaangerichte leeromgeving[3].

5.2 Loopbaangerichte leeromgeving

Voor het maken van een goede keuze voor een vervolgopleiding is het van belang dat de leerlingen loopbaancompetenties en een beroepsidentiteit kunnen ontwikkelen[4].
Loopbaancompetenties zijn vaardigheden van leerlingen om over de eigen motieven en kwaliteiten na te denken, om via het verkennen van mogelijkheden en het daadwerkelijk sturen van de eigen leerprocessen aan de loopbaan vorm te geven en om te netwerken. Bij arbeidsidentiteit gaat het erom dat leerlingen zich identificeren met een arbeidsveld en daarbinnen met een specifieke arbeidsrol; gaat het om de zekerheid die leerlingen hebben over zichzelf, de opleiding, de toekomst en het zelfvertrouwen dat zij hieraan ontlenen.
De ontwikkeling van loopbaancompetenties en een beroepsidentiteit komen het best tot hun recht in een loopbaangerichte leeromgeving. Kenmerken daarvan zijn:

1. de leerlingen komen veelvuldig in contact met de 'echte' beroepspraktijk
2. het maatschappelijke belang of nut wordt zichtbaar gemaakt
3. de leerlingen worden in staat gesteld te communiceren over zowel de maatschappelijke betekenis van bepaalde beroepsactiviteiten als over de persoonlijke zin ervan
4. de leerlingen worden goed gecoacht en krijgen te gelijkertijd een eigen verantwoordelijkheid wat betreft het maken van keuzes
5. de leerlingen kunnen spreken met ervaren beroepsbeoefenaars die als mogelijk groepsmodel kunnen functioneren

5.3 Leerlingen en ervaren beroepsbeoefenaars

De oriëntaties van de leerlingen op verschillende beroepen zijn vooral kennismakingen met sociaal-culturele praktijken van een beroepsgroep[5]. Door met de professionele vakman mee te lopen en met hen in gesprek te raken komen de leerlingen in aanraking met de technische en de sociale, menselijke kanten van het beroep.
In elk beroep doen zich dilemma's voor waarbij de vakman met situaties te maken krijgt waarin het werk niet altijd kan zoals het moet en dan voor de keuze komt te staan het werk te doen zoals het kan.

[2] *Meijers, F., Heeft beroepskeuzevoorlichting zin? Naar een strategie van participerend leren, In: Pedagogiek, jrg. 21, 2001, 3, p. 204.*
[3] *Meijers, F., Kuijpers, M. en Bakker, J., Over leerloopbanen en loopbaanleren, Platform beroepsonderwijs, februari 2006; Boer, P. den , Mittendorff, K., Sjenitzer, T., Beter kiezen., Onderzoek naar keuzeprocessen van jongeren in traditionele en herontwerpopleidingen techniek in het vmbo en mbo, Stoas Onderzoek, Wageningen, juli 2005.*
[4] *Meijers, F., Kuijpers, M. en Bakker, J., Over leerloopbanen en loopbaanleren, Platform beroepsonderwijs, februari 2006, p. 25 e.v.*
[5] *Meijers, F., Heeft beroepskeuzevoorlichting zin? Naar een strategie van participerend leren, In: Pedagogiek, jrg. 21, 2001, 207.*

Voorbeelden beroepsdilemma's

Eenvoudige beroepsdilemma's
– Waarom moet ik een planning maken, dat kost alleen maar tijd? – Waarom moet ik vervelende mensen toch vriendelijk te woord staan? – Waarom zal ik spelattributen schoonmaken, ze worden toch weer vies. – Waarom moet ik mensen op risico's wijzen, ze zijn toch zelf verantwoordelijk - Wat heb ik met de wensen van de klant te maken?

Om met die dilemma's geconfronteerd te worden is het van groot belang dat leerlingen kennismaken met typerende situaties van het beroep. Het vmbo is daar, als voorbereidend beroepsonderwijs, bij uitstek de juiste onderwijssoort voor: het aanbieden van typerende situaties uit de beroepspraktijk. Door de beroepsdilemma's met ervaren beroepsbeoefenaars te bespreken krijgen de leerlingen een duidelijker zicht op de kern van het vak en meer begrip voor de liefde van de vakman voor zijn vak.
De gesprekken over de beroepsdilemma's kunnen de leerlingen met behulp van de volgende vragen[6] structuur geven:

- Welke beroepsdilemma's komt de beroepsbeoefenaar in de uitoefening van zijn beroep zoal tegen?
- Welke keuzes moeten tijdens het werk gemaakt worden?
- Vervolgens stellen de leerlingen zichzelf de vraag: Welke keuzes zou ik bij deze dilemma's gemaakt hebben? Met het antwoord op hun vraag gaan de leerlingen terug naar de beroepsbeoefenaar: 'Welke keuzes heeft u als beroepsbeoefenaar gemaakt?' Waarna zij de eigen keuzes en die van de beroepsbeoefenaar bespreken.

Voorbeelden beroepsdilemma's

Complexe beroepsdilemma's
– Je ziet een bekende een overtreding maken, wat doe je? – Bejaarden moeten bepaalde oefeningen doen om hun gewrichten los te houden. Het lukt de mensen niet zo goed. Laat je de oefening dan maar zitten? – Je houdt toezicht bij een gevaarlijke plaats. Je aflossing komt niet en het is al lang tijd. Wat doe je? Ga je alvast naar huis? – Je begeleidt een groepje peuters bij een spel. Eén van de peuters kan niet meekomen. Laat je die peuter toch een keer winnen?

[6] *Boer den P., Mittendorff K., Sjenitzer T., Beter kiezen, Stoas, Wageningen, juli 2005, p. 24 - 25*

6. Mogelijke vakkenintegratie

6.1 Inleiding

Het onderwijs dat de leerlingen naar het examen brengt kan vele gezichten hebben. In de bovenbouw van het vmbo hebben die gezichten vaak twee karakteristieke kenmerken. De inhoud van het onderwijsaanbod is zoveel mogelijk ontleend aan situaties die de leerlingen ook in de beroepspraktijk en in de samenleving tegenkomen en het onderwijs is georganiseerd in samenhangende gehelen, bijvoorbeeld in de vorm van taken of opdrachten. Bij het ontwerpen van het leerplan van de afdeling is het verstandig het eindproduct van de opleiding als uitgangspunt te nemen. Dat wil zeggen dat de examens (en tussenliggende certificeerbare eenheden of vaststellingsmomenten) het uitgangspunt vormen voor het ontwerpen van het leerproces. Anders gezegd: De lesinhouden worden "van achteren naar voren" ingevuld in het leerplan.

De integratie van vakken kan gezien worden als een stap op weg naar meer samenhang. De leerlingen krijgen de vakinhouden niet langer als afzonderlijke bouwstenen aangeboden maar als gehelen. De afzonderlijke inhouden van de vakken worden in samenhang geordend en in samenhang aangeboden. Het leggen van verbanden tussen de inhouden uit de verschillende vakken is niet iets dat aan de leerling overgelaten mag worden, maar iets dat de afdeling van meet af aan al in het onderwijsaanbod tot uitdrukking laat komen.

6.2 Dezelfde taal spreken

Leerlingen Sport, Dienstverlening en Veiligheid volgen een vaststaand examenpakket. Dit bestaat uit de vakken:
- Nederlands
- Engels
- twee van de sectorvakken bij de sectoren Economie of Zorg en Welzijn.
  (wanneer de school beschikt over beide sectoren is een combinatie van sectorvakken mogelijk)
- beroepsgericht programma

Omdat de verschillende type vakken (AVO en beroepsgericht) vaak in verschillende delen van het schoolgebouw gegeven worden ervaren leerlingen geen samenhang tussen deze vakken. Deze ervaring kan nog versterkt worden wanneer leerlingen de algemene vakken volgen in een anders samengestelde groep dan de beroepsgerichte vakken. Als leerlingen bijvoorbeeld voor Nederlands een brief moeten schrijven wordt maar zelden een onderwerp gekozen uit SDV als onderwerp voor die brief.

Een van de eindtermen van het vak Engels luidt:
De kandidaat kan de Moderne vreemde taal (Engels in dit geval) taal functioneel gebruiken
- teksten begrijpend lezen en beluisteren
- eenvoudige schriftelijke teksten produceren
- in gesprekken passende verbale en non-verbale middelen kiezen
- zich in uiteenlopende taalsituaties gepast presenteren

In deze eindterm wordt gesproken over 'teksten'. Nergens staat voorgeschreven waar deze teksten over moeten gaan. Het staat een docent dus vrij te kiezen voor een onderwerp dat past in Sport, Dienstverlening en Veiligheid en dit onderwerp af te stemmen op de andere vakken. Het initiatief voor de afstemming zou van de docenten Sport, Dienstverlening en Veiligheid kunnen uitgaan door met de avo-docenten te bespreken welke onderwerpen in aanmerking komen.

Vakkenintegratie kan op heel veel verschillende manieren vorm gegeven worden
Integratie is het laatste punt op een schaal van inventariseren, afstemmen, samen werken en integreren. Een vierslag dat tot doel heeft samenhang tussen vakken in kaart te brengen en daar waar mogelijk te bevorderen. Door middel van inventariseren, afstemmen, samen werken en integreren wordt de samenhang tussen vakken vergroot.

De vierslag moet voorgesteld worden als een glijdende schaal van steeds intensiever wordende samenhang en samenwerking.

Inventariseren
Inventariseren is het zoeken van overeenstemming tussen de vakken, zodat men weet waar overlap zit en docenten leerlingen naar elkaars vakken kunnen verwijzen. In de les wordt met de overlap niet meer gedaan dan alleen de verwijzing. Bijvoorbeeld: er bestaat een overlap tussen Wiskunde en SDV en de basisvaardigheden uit exameneenheid K2.

Afstemmen
Afstemmen gaat een stap verder dan inventariseren. Bij afstemmen constateren docenten dat er overlap is tussen twee vakken en maken zij afspraken over de wijze waarop een onderwerp wordt aangeboden.
Van belang bij het afstemmen is dat vakdocenten van alle vakken dezelfde taal spreken. Dat lijkt logisch maar is dat in de praktijk vaak niet! Een sprekend voorbeeld hierbij is dat leerlingen vaak op meerdere manieren leren om procenten uit te rekenen. In elke andere situatie klinkt dan: "vergeet wat je daar geleerd hebt, wij doen dat hier anders...." Verschillende strategieën leiden tot misverstanden, ruis en bij leerlingen niet zelden tot wanhoop. Door met elkaar af te spreken welke strategie en welke taal gekozen wordt voor het gebruik in alle lessen zal de integratie van vakken voor zowel docenten als leerlingen makkelijker en natuurlijker verlopen. Deze strategieën kunnen eventueel met steunkaarten in de vaklokalen worden opgehangen zodat de leerlingen de strategie als heel natuurlijk zien en kunnen toepassen in de verschillende lessen.

Samenwerken
Bij samenwerken geven vakken samen vorm aan een deel van het onderwijs. Wel blijft elk vak verantwoordelijk voor het eigen deel. Bij samenwerken worden niet alleen afspraken gemaakt over de wijze waarop een onderwerp wordt aangeboden, de gebruikte strategieën of bijvoorbeeld het vakjargon dat wordt gehanteerd, maar ook over het moment waarop een onderwerp aan de orde komt. Bijvoorbeeld: wiskunde en SDV zijn beide tegelijk bezig met procenten en berekenen van BTW.

Integreren
Integreren is de meest vergaande vorm van samengaan. Hierbij worden delen van de verschillende vakken en programma’s in één opdracht opgenomen. In de beoordeling tellen de uitkomsten van deelopdrachten bij de verschillende vakken mee. Dit is een tendens die in steeds meer scholen in meerdere of mindere mate wordt ingevoerd.
Integratie heeft consequenties voor wat betreft het rooster van leerlingen en docenten, de inzet van lokalen, het gebruik van lesmateriaal en dergelijke. Integratie levert leerlingen voordeel op, omdat er samenhang wordt gebracht tussen vakken. De leerling hoeft deze samenhang niet meer zelf te ontdekken. In sommige gevallen kan het wenselijk zijn dat delen van een vak die voorkomen in het centraal examen in een apart (instructie)lokaal door de vakdocent gegeven blijft worden.
Door te werken met kernteams kunnen vakken beter op elkaar kunnen worden afgestemd en kan er slagvaardig gewerkt worden. In zijn meest vergaande vorm is een kernteam geheel verantwoordelijk voor het reilen en zeilen van een sector of afdeling en is een dergelijk team gesitueerd in een deel van het gebouw, bijvoorbeeld een afzonderlijke vleugel waar zowel de beroepsgerichte als de AVO-vakken worden gegeven.

Mogelijke afstemming tussen vakken bij Sport, Dienstverlening en Veiligheid.

Geïnventariseerd is waar overeenstemming is tussen dealgemeen vormende vakken en SDV vakken. Onderstaand schema geeft daarvan een overzicht. Als sectorvak is hier wiskunde gekozen.

Algemeen vak	*SDV*
Nederlands	De elementaire schrijf-, luister- en spreekvaardigheden worden toegepast in vrijwel alle exameneenheden van het beroepsgericht programma SDV. Daarnaast kan Nederlands ondersteunen bij het aanleren van vaktaal, het maken van een verslag, presentatie, gebruiksaanwijzing, en dergelijke. Ten aanzien van sociale en communicatieve vaardigheden is vergaande samenwerking tussen Nederlands en het beroepsgericht programma mogelijk.
Engels	In het beroepsgerichte examenprogramma SDV is geen expliciete verwijzing naar het vak Engels te vinden, maar er kunnen compenserende strategieën aangeleerd worden wanneer de eigen taal te kort schiet. Te denken valt aan: – uitsluitend Engels spreken in een "Engelse week" – een project uitvoeren met een Engelse klant – de projectpresentatie in het Engels geven – een gebruiksaanwijzing schrijven of vertalen – gebruik maken van Engelstalige software (AutoCad, Word, enzovoort)
Wiskunde	Binnen het programma SDV ligt een relatie met wiskunde: – getallen / hoeveelheden: rekenen, meten en schatten, – ruimte en vorm: visuele weergeven van ruimten, navigeren, oriënteren, objecten maken en gebruiken – informatie, kansen: (cijfermatige) informatie interpreteren, verzamelen, ordenen (visueel) weergeven en gebruiken – verbanden, veranderingen: relaties tussen (veranderende) verschijnselen en de veranderingen zelf weergeven, interpreteren en gebruiken
Maatschappijleer 1	Diverse relaties zijn er te leggen tussen enerzijds SDV gezien vanuit de dienstverlening en gedrag van mensen en anderzijds maatschappijleer 1: – cultuur en socialisatie – sociale verschillen – macht en zeggenschap – beeldvorming en stereotypering
CKV	In het beroepsgerichte examenprogramma SDV kan bij integratie gedacht worden aan ontwerpen van campagnes, posters, enz..
Lichamelijke opvoeding	De samenhang tussen het verplichte vak Lichamelijke opvoeding en SDV eindtermen van LO/K/3 en in SDV/6. Leerlingen leren, voor zichzelf en anderen, veilig te bewegen, te overleggen en samen te werken. Ook specifieke vaardigheden waarbij een beroep wordt gedaan op evenwicht en ergonomie behoeven aandacht bij Lichamelijke opvoeding.

Voorbeeld: Mini-onderneming voor het organiseren van sportactiviteiten

In een mini-onderneming besluit je met een paar medeleerlingen om sportactiviteiten te organiseren voor Buitenschoolse Opvang (BSO). Jullie maken een plan van de activiteiten, een plan van aanpak en een prijscalculatie. Vervolgens maak je een reclamecampagne om je activiteiten onder de aandacht van BSO-instellingen te brengen. Mensen kunnen informatie halen of jullie inhuren via het internet.	
In dit project worden verschillende beroepsgerichte en avo-vakken met elkaar geïntegreerd. Hieronder wordt aangegeven welke vakken aan welke disciplines kunnen bijdragen:	
SDV	– bewegingsactiviteiten organiseren, aanbieden en begeleiden – kennis van spelregels van diverse sportactiviteiten – leidinggeven
Wiskunde	– op basaal niveau berekeningen maken – prijscalculatie maken – BTW berekenen
Nederlands	– taalgebruik, vragen stellen, communiceren, luisteren, enzovoort – reclamecampagne
Engels	– voorbeelden zoeken van reclamecampagnes op Engelstalige sites

Bijlage 1 Examenprogramma Sport, Dienstverlening en Veiligheid

		BB	KB
SDV/1	**Oriëntatie op de wereld van sport, dienstverlening en veiligheid**		
1.	De kandidaat heeft inzicht in: – het werkterrein van sport, dienstverlening en veiligheid – nieuwe ontwikkelingen op het gebied van SDV – eigen mogelijkheden van opleiding en werken in de SDV sector	X	X
SDV/2	**Professionele vaardigheden**	**CE**	**CE**
2.	De kandidaat kan de Nederlandse taal functioneel gebruiken	X	X
3.	De kandidaat kan tijdens de werkvoorbereiding en de werkuitvoering op basaal niveau berekeningen maken	X	X
4.	De kandidaat kan binnen het vakgebied gericht informatie verwerven, verwerken en verstrekken met behulp van geautomatiseerde systemen	X	X
5.	De kandidaat kan op systematische wijze werkzaamheden uitvoeren	X	X
6.	De kandidaat kan samenwerken bij het uitvoeren van werkzaamheden	X	X
7.	De kandidaat kan zijn werkzaamheden op een veilige wijze uitvoeren	X	X
8.	De kandidaat kan economisch bewust omgaan met materialen en middelen	X	X
9.	De kandidaat kan hygiënisch werken	X	X
10.	De kandidaat kan milieubewust handelen	X	X
11.	De kandidaat kan voldoen aan de algemene gedrags- en houdingseisen die gesteld worden aan werknemers in de branche(s)	X	X
12.	De kandidaat kan omgaan met verschillen op basis van culturele gebondenheid en geslacht	X	X
13.	De kandidaat kan een kritische instelling tot eigen belang manifesteren	X	X
14.	De kandidaat kan zich aan- en inpassen in de bedrijfscultuur	X	X
15.	De kandidaat kan reflecteren op het eigen handelen	X	X
SDV/3	**Grondhouding en kernvaardigheden SDV**		
16.	De kandidaat kan met voldoende fitheid en niveau deelnemen aan een breed scala van bewegingsactiviteiten	X	X
17.	De kandidaat kan in een (gesimuleerde) praktijksituatie: – deelnemers stimuleren en enthousiasmeren – omgaan met verschillen tussen deelnemers	X	X
18.	De kandidaat kan in een (gesimuleerde) praktijksituatie: – zich inleven in wat anderen beweegt – aanvoelen wat wensen en behoeften zijn van ‘klanten’ – klantvriendelijk handelen	X	X
19.	De kandidaat kan in een (gesimuleerde) praktijksituatie: – alert reageren – initiatieven nemen en inzet en energie tonen – mensen een gevoel van veiligheid geven	X	X

		BB	KB
20.	De kandidaat kan in een (gesimuleerde) praktijksituatie: – flexibel omgaan met wisselende werkomstandigheden – zich aanpassen aan nieuwe, onverwachte situaties	X	X
21.	De kandidaat kan in een (gesimuleerde) praktijksituatie: – werken onder budgettaire en tijdsdruk – werken onder zware omstandigheden	X	X
22.	De kandidaat kan in een (gesimuleerde) praktijksituatie: – verantwoordelijkheidsgevoel tonen – doorzettings- en incasseringsvermogen tonen – de wil om resultaat en kwaliteit te leveren laten zien	X	X
SDV/4	**Methodische vaardigheden**	**CE**	**CE**
23.	De kandidaat kan assisteren bij de organisatie van een evenement	X	
24.	De kandidaat kan een kleinschalig evenement organiseren		X
25.	De kandidaat kan de opzet, het verloop en de uitwerking van een evenement presenteren, evalueren en beknopt verslaan	X	X
26.	De kandidaat kan een bijdrage leveren aan een soepel verloop van verschillende werkprocessen		X
SDV/5	**ICT-vaardigheden**	**CE**	**CE**
27.	De kandidaat kan werken met eenvoudige software	X	X
28.	De kandidaat kan met gebruikmaking van geautomatiseerde systemen een eenvoudig rapport schrijven	X	X
29.	De kandidaat kan met gebruikmaking van standaardapplicaties eenvoudige administratieve werkzaamheden uitvoeren	X	X
30.	De kandidaat kan communiceren met behulp van technische hulpmiddelen	X	X
SDV/6	**Dienstverlening en Sport**		
31.	De kandidaat kan een draaiboek maken voor een sportief/recreatief evenement	X	X
32.	De kandidaat kan bewegingsactiviteiten aanbieden	X	X
33.	De kandidaat kan bewegingsactiviteiten organiseren		X
34.	De kandidaat kan bewegingsactiviteiten begeleiden	X	X
35.	De kandidaat kan bezoekers ontvangen en begeleiden	X	X
36.	De kandidaat kan activiteiten organiseren om de recreatieve aspecten van een regio/omgeving onder de aandacht van het publiek te brengen	X	X
37.	De kandidaat kan een informatiepakket samenstellen over recreatieve aspecten van een regio/omgeving	X	X
38.	De kandidaat kan omgaan met de invloed van levensstijl, commercie en samenleving	X	X
39.	De kandidaat kan de relatie leggen tussen sport en gezondheid	X	X
SDV/7	**Dienstverlening en Veiligheid**	**CE**	**CE**
40.	De kandidaat kan eenvoudige balie- en receptievaardigheden uitoefenen	X	X
41.	De kandidaat kan werkzaamheden verrichten binnen de facilitaire dienstverlening	X	X
42.	De kandidaat kan een bijdrage leveren bij het beheren en verzorgen van – gebouwen en terreinen – materialen en hulpmiddelen	X	X
43.	De kandidaat kan een routing voor verkeer en voetgangers toepassen bij evenementen en grote gebouwen	X	X

		BB	KB
44.	De kandidaat kan onregelmatigheden en overtredingen op het gebied van veiligheidszorg en beveiliging signaleren en daarover rapporteren	X	X
45.	De kandidaat kan adequaat reageren op incidenten met betrekking tot veiligheidszorg en beveiliging	X	X
46.	De kandidaat kan levensreddende handelingen uitvoeren	X	X
47.	De kandidaat kan met betrekking tot veiligheidszorg en beveiliging – taken van hulpdiensten noemen en inzetten – taken van beveiligers onderscheiden en benoemen – verschillen tussen particuliere en openbare beveiligingsinstanties benoemen	X	X

SLO is het nationaal expertisecentrum voor leerplan-ontwikkeling. Al 30 jaar geven wij inhoud aan leren en innovatie in de driehoek tussen overheid, wetenschap en onderwijspraktijk. Onze expertise bevindt zich op het terrein van doelen, inhouden en organisatie van leren. Zowel in Nederland als daarbuiten.

Door die jarenlange expertise weten wij wat er speelt en zijn wij als geen ander in staat trends, ontwikkelingen en maatschappelijke vraagstukken te duiden en in een breder onderwijskader te plaatsen. Dat doen we op een open, innovatieve en professionele wijze samen met beleidsmakers, scholen, universiteiten en vertegenwoordigers uit het bedrijfsleven.

SLO

Piet Heinstraat 12
7511 JE Enschede

Postbus 2041
7500 CA Enschede

T 053 484 08 40
F 053 430 76 92
E info@slo.nl

www.slo.nl

slo